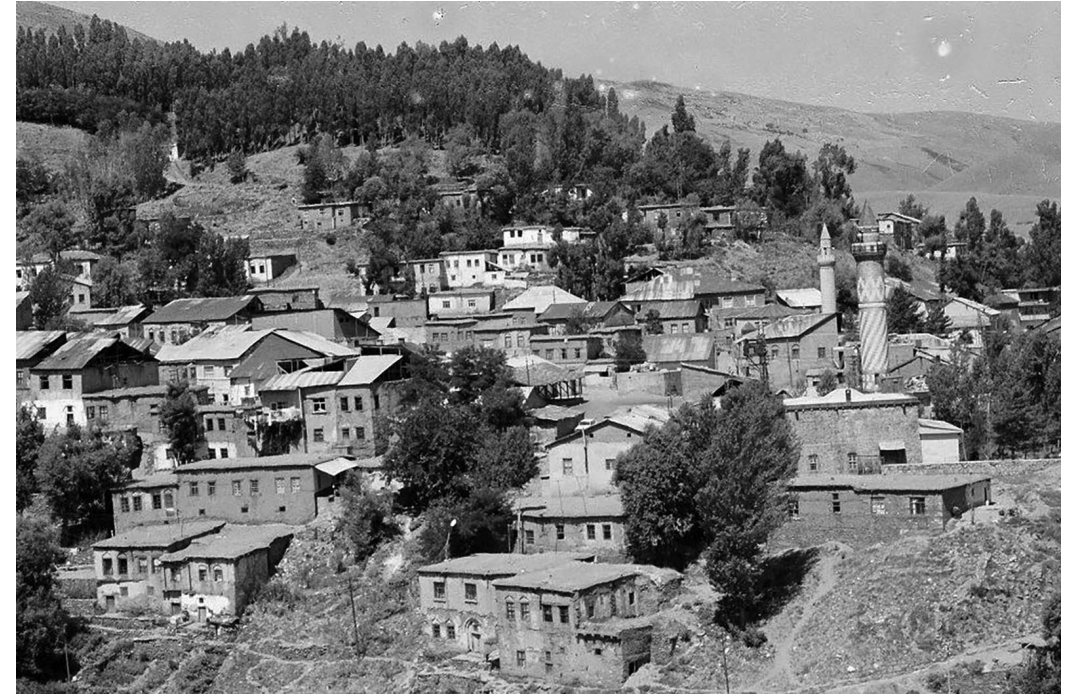

From Architecture to Memory – Tracing the Armenian Buildings in Muş

Şekil 1.
1985'te Dere
ve Kale
Mahallesi'nden
bir görünüm
(Kaynak: Cezmi
Yentürk).

Mimariden Hafızaya, Muş'ta Ermeni Yapıların İzini Sürmek

Bekir Avcı*

* Gazeteci, 1+1 Forum, Express, jirbekir@gmail.com

Çocukluğumun da geçtiği Muş'un Kale Mahallesi, eski bir Ermeni mahallesiydi. Kentin çoğu yoksul kesimine yakın tarihe dek ev sahipliği yapan bu mahallede Ermeni hafızasını canlı tutan kimi yapılar mevcuttu. Ta ki 2012 senesine kadar. O yıl mahallenin kentsel dönüşüm alanı ilan edilmesiyle Ermeni mimarisinin son izleri de silindi.

İki yüzyılı aşkın zamandır ayakta kalmayı başarmış Ermeni yapıları tescilli olmadığı gerekçesiyle kısa süre içinde yıkıldı. O evlerin yerinde artık TOKİ'ler var.

Dönemin Muş Belediye Başkanı Necmettin Dede, “Ermeniler 1917'deki Rus işgaliyle Muş'a geldi, evleri ve bağları Türklerden aldı” iddiasında bulunup “Taş ve topraktan yapılmış evler, tescil edecek ne var?” (Ertani, 2013, 12 Temmuz) dese de, yıkılan yapıların hemen hepsi tarihiydi, tarihin akışı da iddia ettiği gibi değildi.

Kale Mahallesi'nin hikâyesi, erken Cumhuriyet döneminin mekân politikalarından günümüz neoliberal politikalarının mekânsal tezahürlerine bir hat çekmeyi mümkün kılıyor.

Daron'dan Muş'a

Tıvniç, Vartenis, Til, Nor Şen, Garni, Arinçvank, Orgnost...¹ Adı geçen bu yerler bugünkü Bitlis ve Muş sınırları içinde kalan ilçe ve köylerden bazıları. Kürtçe ve Türkçe isimleri olsa da bu yerler yöre halkı tarafından hâlâ Ermenice adlarıyla anılıyor. Bu dahi bölgenin Ermeni tarihine, o tarihin bugüne uzanan izlerine dair çok şey söylüyor.

19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında dönemin Bitlis Vilayeti'ne bağlı sancaklardan biri olan Muş, beş kazaya bölünmüştü. Sancağın kazalarından biri kentle aynı adı taşıyan, bugünkü kent merkezini de kapsayan Muş'tu.

Ermeni gazeteci ve yazar Pakrat Estukyan Muş'un çok eski bir yerleşim yeri olduğunu belirtirken, kentin Ermeni tarihinde her zaman önemli bir merkez olduğunu söylüyor. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında hep müzakere edilen Ermeni vilayetleri (Vilâyat-ı Sitte) tanımının içine Muş'un girdiğini hatırlatıyor.²

Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian'dan Muş Sancağı'nda 299 kilise ile 94 manastırın, 135 de okulun olduğunu, 1914'te Muş Kazası'nda 103 köy ve kasabaya dağılmış 75 bin 623 Ermeninin yaşadığını öğreniyoruz. (Kévorkian ve Paboudjian, 2012)

Yani bugün TOKİ yapılarıyla donatılan Kale Mahallesi'nin de olduğu bölge, antik bir Ermeni şehri olan Muş'un, orijinal adıyla Daron'un önemli merkezlerinden biriymiş.

Kadim Ermeni kenti Daron, Anadolu'da erken dönem Hristiyanlığın merkeziydi. Tarihçi Richard G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler* dizisinin ilk kitabı olan *Bitlis ve Muş'ta* (2016), Daron'un antik dönemden beri Ermeni yaşamı için bir kaynak niteliğinde olduğunu söylüyor.

1915'te Sasun ve Bitlis'tekilerle beraber Muş Ermenilerinin hiçbir kaçış yolları olmadığı için “kapana kısıldığını” vurgulayan Hovannisian, o tarihten itibaren Ermeni nüfusunun yanı sıra Ermeni varlığının kanıtlarının da sistematik olarak yok edildiğini belirtiyor. Hiç kuşkusuz bu “kanıtların” başında kentteki Ermeni mimarisi geliyordu.

Şekil 2. Kale Mahallesi'nin son görünümü, TOKİ.

¹ Tıvniç: Durugöze, Vartenis: Altınova, Til: Korkut, Nor Şen: Sungu, Garni: Ağaçlık, Ardonk: Konakdüzü, Orgnost: Çukurbağ.

² Yazıda kaynağı belirtilmeyen tüm görüşmeler Bekir Avcı'nın Muş'un Kale Mahallesi'nde 2019 sonbaharında gerçekleştirdiği saha gezisi sırasında gerçekleştirilmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarının gerçekleştirdiği 1915 soykırımı ile kentteki Ermeni nüfusun yok edilmesinin ardından, kentin mimarisi de kıymdan nasiplendi; Ermeni mal ve mülkleri dağıtıldı, okul, kilise ve manastırları yıkıldı ya da farklı amaçlarla kullanıldı.

1915'ten sonra bu yapıların uzun vadede nasıl yok edildiğini Estukyan şöyle anlatıyor:

Muş gibi birçok yerde önce araziler özelleştirildi. Böylece eskiden kamuya ait yapılar şahıs malı oldu. Düşünsenize, adamın arazisinde kilise var, okul var.

Bunun dışında kalan yerlerde de o yapının taşları başka yerlerde kullanıldı. Devlet yeni bir yapı inşa edeceği zaman o yapıların taşlarından yararlanmak istedi. Bir kısmını fonksiyonel olarak kullanıp dönüştürdüler. Mesela bir kilise şehir içindeyse ya da bir yerleşim biriminin içindeyse onu camiye çevirdiler. “Hazır çevrilmiş bir yapı var, bunu kendi ihtiyacımıza göre kullanalım” dediler. Bu da bir yöntemdi.

Bir diğer yöntem de yapıların taşlarını çalmaktı. Mesela Muş'ta en önemli yapılardan biri, Çengilli diye bilinen bölgedeki manastırdı. Çok büyük bir manastırdı. Ermenilerin orada yaşadığı dönemde son derece işlevsel bir hac mekânıydı. Çevre illerden insanlar törenlere katılmak üzere oraya gelirlerdi.

O civardaki köylerin tüm evleri o manastırdan yapılmıştır mesela. Şu anda o manastırdan eser yok. Halbuki fotoğrafları var. Yani 90-100 sene önce ayakta olan bir yapıdan bahsediyoruz. Bunlar depremde ya da doğal afetle yıkılmadı. İnsan eliyle yıkıldı.

Estukyan'ın dediği gibi, bu yapılardan günümüzde ayakta kalabilen neredeyse yok.

Kale, Dere ve Minare Mahallelerinde içerisinde hâlâ insanların yaşadığı son Ermeni evleri vardı. Çoğunluğu moloz taşı ve kerpiçten yapılan bu evlerden bazıları taş duvarlar örülerek inşa edilmişti. Birçoğunda ahşap oymalı balkonlar bulunuyordu ve bölgedeki yapıların aksine bu evler iki ya da üç katlıydı. Şimdi bu evlerin de yerinde TOKİ yapıları var.

Muş Ovası'nda Yer mi Yoktu?

Yıkımın başladığı 2012 yılında, Ermenice ve Türkçe yayın yapan *Agos* gazetesinin gündemleştirilmesi, yine bazı mimar ve hak savunucularının desteğiyle kimi evler kurtarılabildi.

Dönemin *Agos* muhabiri Uygur Gültekin, haber takibi için gittiği Muş'ta o an karşılaştığı manzarayı savaş sonrası bir kente benzetiyor.

Gültekin, “Belediye, kenti korumakla ilgili hiçbir sorumluluğunu yerine getirmemişti. Mahallenin bütünlüklü olarak korunması gerektiğine dair uzman görüşlerine kulak asmamıştı. Haberlerin ardından koruma kurulları harekete geçti ama çok geç kalınmıştı” diyor.

Yıkımla beraber mahalledeki tarihi Ermeni evleri yok edilirken onlardan biri kurtarılabildi. Muşlu Ercan Çete'nin evi hâlâ ayakta, ancak o da oradan çıksın diye bin bir uğraş veriliyor; suyu kesiliyor, evinin dibindeki rögar kapağı beş yıldır kapatılmıyor, her gün evinin bir köşesine kazma vuruluyor, tescillendiği hâlde evinin restorasyonu engelleniyor...

Çete'nin o dönem evini tescilleyerek kurtarabilmesi sembolik ve hukuki bir önem arz ediyor. Çünkü Çete örneği, diğer evlerin de tescillenebileceğinin kanıtı. Ancak mahallede

Şekil 3.
1915 öncesinde
Surp Garabed
Manastırı'nın
bir görünümü
(Kaynak: Ermeni
Soykırımı Müze
Enstitüsü arşivi).

Şekil 4.
Muş'un Çengili
mezrasında
bulunan
Surp Garabed
Manastırı.

Şekil 5.
Muş Mimarlar
Odası'ndan
Ali Erol.

artık tescillenebilecek bir yapı yok. Çünkü o dönem evlerinden çıkmak istemeyenler zorla çıkarıldı, evler birkaç hafta içinde yerle bir edildi.

Muş Mimarlar Odası'ndan Ali Erol, “Mülk sahibi evini vermeyince kepçe gitti evin bahçesini, duvarını yıktı, yan tarafını kazdı. O da mecbur kaldı evini boşalttı” diyor.

Çete'nin evinin tescillemesinde ve “şimdilik” kurtarılmasında rol oynayan Erol, “Aslında TOKİ'yi buraya sokmayabilirlerdi. TOKİ için çok farklı alanlar vardı Muş'ta” diye belirtiyor.

Şekil 6.
Ercan Çete
evinin önünde.

Şekil 7.
Daron Muş
Ermenileri
Derneği yöneticisi
Hayrettin Arslan.

Erol, kentte yeni genişleme alanları olsa da şehrin en köklü ve tarihi yerinden başlayıp, özellikle Ermenilerin izlerinin çok net görüldüğü evlerin yıkılarak yerlerine TOKİ yapıldığını vurguluyor.

Ermeni ustaların elinden çıkmış 200 yıllık tarihi evini zor bela kurtarmayı başaran Çete ise, “Neden Kale? Muş Ovası’nda yer mi yoktu?” diye soruyor. Gerçekten de yok muydu?

“Buradaki Ermeni Tarihini Tamamen Yok Etmek İstiyorlar”

Daron Muş Ermenileri Derneği yöneticisi Hayrettin Arslan, “Burası ruhani bir yerdi. Burada yetişen papazlar farklı şehirlere gönderiliyordu” diyerek Muş’un Ermeni tarihindeki önemine vurgu yapıyor.

1915 sonrasında Ermenilerden kalan birçok yapının yok edildiğini hatırlatan Arslan, geride kalanların ise özellikle devlet ile PKK arasındaki savaşın şiddetlendiği 90’larda ya tahrip edildiğini ya yok edildiğini söylüyor.

Bugün TOKİ’yle gelen yıkımda belediyenin büyük payı olduğunu belirten Arslan, “Sanki Muş Ovası yok olmuştu! Gittiler ve Ermeni mahallesini yok ettiler” diyor ve ekliyor:

“Eğer biraz onur olsaydı o mahalleye karışmazlardı, en azından birkaç ev bırakılırdı, ama onu bile yapmadılar. Bilerek yıktılar. Altını çiziyorum, bilerek. Bu bir gerçek: Buradaki Ermeni tarihini tamamen yok etmek istiyorlar.”

Arslan’ın sözleri, Muş’taki yıkımın aynı zamanda Ermeni hafızasına mekânsal bir müdahale olduğuna işaret. 1915 sonrasında bir şekilde varlığını sürdüren Ermeni yapıların 2000’lere gelinceye dek yıkıma terk edilmesi, bugün ise TOKİ’leştirilmesi bu işaretin güçlü bir kanıtı.

Akademisyen Adnan Çelik, 2015’te başlayan sokağa çıkma yasakları ve yıkımın ardından Diyarbakır Sur’da yaşanan süreci örnek vererek, mekânı insansızlaştırmanın

yanında hafızasızlaştırmayı da tarif etmek için “hafıza-kırım” kavramını kullanıyor (2017, 23 Haziran). Kale Mahallesi özelinde Muş’ta yapılanı da böyle kavramsallaştırmak mümkün.

Estukyan da bunu doğruluyor: “1915 sonrasında ulus devleti inşa ederken yapılan şey, bu ülkenin Ermeni, Rum ve Süryanilerini kovduktan, onları yok ettikten sonra bir yandan da yeni bir hafıza inşa etmekti.”

Özetle Kale örneği, mimari ile hafıza arasındaki ilişkinin egemen sınıf tarafından kullanımını örnekliyor.

Peki, soykırımın ardından bir asrı aşkın bir döneme yayılan kentsel kıyımın TOKİ’lerle nihayete vardırılması nasıl bir *hafıza-kırım’a* işaret?

Mahalleliler Anlatıyor

Kale ve civar mahallelerde yaşayan, buralardan yolu geçen, oradaki evleri gören ya da bilenlerin hafızasında canlanan ilk şey kentteki Ermeni varlığı. Konuştuğumuz Muşlıların anlatılarında da bu tanıklığı görmek mümkün.

Mahalleliler bir zamanlar oturdukları evlerin eskiden kime ait olduğunu farkında ve mahallenin Ermeni geçmişinin de bilincinde.

Eski mahallelilerden Meryem K., “Ben Ermenilerle maalesef komşu olamadım ama

Şekil 8.
Meryem K. evinin
balkonundan eski
mahallesi Kale’yi
işaret ederken.

yaptıkları evlerde yaşadım” diyor, artık Kale’ye uzak olan yeni mahallesinde oturduğu evin balkonundan.

1966’daki Varto depreminin ardından mahalleye yerleşmiş Meryem K., 80’lerin başına dek orada kalmış. Yani Kale’yi geç bir dönemde, uzunca bir süre tecrübe etmiş bir isim.

Yaşadığı dönemdeki evlere baktığında o mimarının kendisine Ermenileri çağıştırdığını belirten Meryem K., “O evlerin yapısı, o mimari bizde yoktu” diyor.

“Biz Ermenileri görmedik, maalesef komşuluk edemedik onlarla. Ama iki Ermeni evi vardı bana komşu olan. Onlardan biri iki katlıydı, diğeri tek katlıydı. İki katlı olanın balkonu ahşaptandı. Evler mezarlığa doğru bakardı. Hepsini yıktılar o evlerin. Kilise bir şekilde hâlâ ayakta.”

Meryem K.’nin “Bir şekilde hâlâ ayakta” dediği kilise, Meryem Ana Kilisesi. Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü’nün internet sitesinde kilise “sit alanı” olarak geçiyor (2019). Ancak kentteki tarihi birçok yer gibi o da definecilerin hedefinde (2019). Uzun yıllardır yıkıma terk edilmiş kilise harabe hâlde.

Evini yıkımdan kurtarmayı başaran Ercan Çete’nin devasa TOKİ yapılarının ortasında kalan tarihi evinin arka penceresi, bu kiliseye bakıyor.

Çete, 47 yaşında. Kale’de doğmuş. Ailesi 1960’larda mahalleye yerleşmiş. Evinin Ermeni ustaların elinden çıktığını belirtip ayırt edici mimari özelliklerini sıralıyor: “Taş, kerpiç tavan ve yerler ahşap, gömmeli pencereler var, yatak yerleri için dahi gömmeler var.”

“Bu evin içine girdiğinizde çıkmak istemezsiniz. Buradaki evlerin hepsi böyleydi, ama hepsini yok ettiler” diyen Çete, sözü geçen kiliseyi de hedef alan defineciliğin Muş’ta eski bir gelenek olsa da devlet eliyle teşvik edildiğini söylüyor.

Mahallelerde yıkım kararıyla birlikte zaten işsiz, güçsüz ve parasız olan insanların evlerinden çıkması için yapılan teklifi hatırlatan Çete, bu teklif sonrasında tarihi yapılarda defineciliğin geldiği boyutu şöyle anlatıyor:

Bana evim için 37 bin lira para teklif ettiler. Ben, “Buradan çıkmam, bu evi yıkamazsınız, hiçbir evi de yıktırmam size, burası tarihi bölge” dedim. Tarihi bölge dediğimde, onlar bir ifadeyi değiştirdi ellerindeki belgelerde ve insanlara evlerin altında altın olabileceğini ve bunu arayabileceklerini söylediler. “14 gün içinde evlerden alabileceğiniz her şeyi alın, kapı pencerede iş görür ne varsa sökebilirsiniz” dediler. İnsanlar 14 gün içinde evlere girdiler ve satılacak ne varsa aldılar.

Çete’nin bu anlatımını gazeteci Uygur Gültekin de doğruluyor. Gültekin, “Sokakların başlarında hurdacılar vardı. Evlerden kalan pencere, kapı ve diğer hurdaları söküyorlardı” diyor ve ekliyor:

“Enkazlara az daha yaklaştığınızda temellerdeki çukur görünüyordu. Bazı çukurların makinelerle kazıldığı belliydi. Makineler enkazı kaldırmamış ama çukur kazmışlardı. Kendilerinden olanları almışlardı, kendilerinden önce gidenlerin bıraktıklarının peşindeydiler. Mahallenin dört duvarı ayakta, çatısı çökmüş, sahipsiz kalan kilisesi de aynı durumdaydı.”

Celal Başaran da Kale Mahallesi’nde büyümüş bir Muşlu. Çocukluğunun geçtiği

Şekil 9.
Meryem Ana
Kilisesi’nin bir
görünümü.

Şekil 10.
Meryem Ana
Kilisesi’nin bir
görünümü.

mahallelerin artık TOKİ’leşmesinin kent hafızasında yarattığı ve yaratacağı tahribata, “Şu anda o bölgede bir şey bırakmadılar. Ben gördüm, bana anlatıldı, bu yüzden biliyorum ki orada Ermeniler vardı. Bizden sonraki nesil artık bundan bihaber yaşayacak” sözleriyle dikkat çekiyor.

“Maalesef biz de gençlik dönemimizde Ermeni kalıntılarında altın aramaya gittik. Altın için define avcılığı yaptık. Yazık ettik” diyor, pişmanlığını da dile getirerek.

Ermeni yapıların ne kadar sağlam olduğunu anlatmak için ise “Kazma ve kürekle bu kalıntıları kazamazdık. O kadar sağlamdı ki” ifadesini kullanıyor.

Muşlular arasında dilden dile dolaşan “Buranın zemini sağlam diye TOKİ’leri buraya yapmış olabilirler” iddiasını Başaran da dile getiriyor, ama bir de şerh düşüyor: “Yalan da olabilir. Eğer neden bu değilse onları Allah’a havale ediyorum. Bir de şu var; eski evler iki üç katlıydı, sağlamdı, şimdi artık bu koca binalar var. Bir deprem hâlinde ne olur Allah bilir!”

Mimar Ali Erol ise “depreme dayanıklı olduğu için tercih edildi” şeklindeki iddiaların aksine Kale ve diğer mahallelerin hedef olmasının altındaki nedenin “rant” olduğunun altını çiziyor; kentsel dönüşümün define bulma amacıyla yapıldığını belirtiyor: “Buranın TOKİ’ye verilmesindeki amaç, ‘acaba burada yeraltı hazineleri var mıdır yok mudur’ idi. Buradaki gömülere yönelikti yani.”

1915’in Hayaleti

Muş’ta definecilik neredeyse profesyonel bir “meslek” hâline gelmiş. Zaten define avcılarının kazıları da Ermeni mimarisinin tahribatında büyük paya sahip.

1915 sonrasında Anadolu’da işlevsizleştirme ve kimliksizleştirme siyasetinin sistematik olarak sürdürüldüğünü söyleyen Estukyan, “Bu siyasete çok büyük katkı getirenlerden biri de define avcılığıdır” diyor.

“Çünkü define avcıları bütün eskiden kalma mezarlık, kilise ne yapı varsa temellerine kadar kazdılar. Altın olduğunu düşündüler temellerde. Bundan ötürü bir sürü yapı da kendi kendine yıkıldı definecilerin tahribatı sonucunda.”

Bu konu hakkında kente giderek incelemelerde bulunan antropolog Alice von Bieberstein da “Yerel yönetim halkı serbest bırakıyor, göz yumuyor çünkü çıkarılan mallardan pay alıyor” diyor (Dink, 2015, 17 Nisan).

Bieberstein, Muş’ta yapısal yoksulluk ve iç savaş gibi birçok nedenin define arayışının sebebi olabileceğine işaret ederken, “İnşa etmeye, yaratmaya yönelik bir gelenek yok. Bu aynı zamanda, 1915’in hayaletinin bölgede dolaştığını gösteriyor; soykırımın şiddeti bu şekilde geri dönüyor” değerlendirmesinde bulunuyor.

Yıkıntılar İçinde Ağıt

Mahallede kalan son evlerden Çete’ninkini ziyaretim esnasında Ermeni bir kafiyle karşılaştım. Muşlular kente gelen Ermeniler için “turist” dese de onlar Daronlulardı, yani kentin yerlileri.

Artık harabeye dönmüş kilise ile Çete’nin evi arasında duraklamış, yıkım karşısındaki hüznlerini gizlemiyorlardı. Karşı tepedeki Ermeni mezarlarına bakarken, normalde kiliselerde yapılan bir ayini gerçekleştiriyorlardı.

“Khunk”, kiliselerde ayin esnasında papazlar tarafından yakılan ve yayılan bir tür tütsü. Mezar ziyaretlerinde de bu ritüel yerine getiriliyor. Ölümlere saygının sembolü ve

kilise ortamını temizlemek için icra ediliyor. O gün eski topraklarına gelen Ermenilerin yaptığı da buydu.

Yaktıkları “Khunk” ile yıkıntılar arasında artık bir “pusula” işlevi gören harabe hâldeki kilise, kalan tek Ermeni evi ve karşıdaki yıkık Ermeni mezarlarına bakarak dualar ediyorlardı.

Kafiledekilerle konuşmak istediğimde tedirginliklerini saklamadan, konuşma isteğimi reddettiler. Sadece aralarından yaşlı bir kadın ağlayarak şunları söyleyebildi: “Atalarım burada yaşadı, burada öldürüldü. Biz buradaydık...”

Son bakış

Bugün Muş’un Kale Mahallesi’nde devasa TOKİ yapılarının arasında üç tarihi cami göze çarpıyor: Alaeddin Bey, Hacı Şeref ve Ulu Camii. Daron Derneği’nden Arslan, bu camilerden Hacı Şeref ve Ulu Camii’nin kiliseden dönme olduğunun altını çiziyor.

Müslümanlığı temsil eden bu yapıların gölgesinde ve TOKİ’lerin arasında Ermeni yapıların yıkıntıları uzanıyor. Ercan Çete’nin hâlâ yıkım tehdidi altındaki evi ise bir anıt gibi duruyor mahallede.

Manzara başlıbaşına çok şey anlatıyor. Ancak bu manzaranın ortasında Ermenilerin yıkıntılar arasındaki ayini, hâlâ direnen bir şeyi fısıldıyor: Muş’un Ermeni hafızasını. ■

Şekil 11.
Celal Başaran.

Şekil 12.
Kale’de “Khunk”
yakarak
ayın yapan
Ermeniler.

Şekil 13.
Kale'de "Khunk"
yakarak
ayin yapan
Ermeniler.

Kaynakça

- Çelik, A. (2017, 23 Haziran) Can-kırımdan hafıza-kırıma: Sur'da yeni-den rejim inşası. *gazetekarinca.com*. <https://gazetekarinca.com/2017/06/can-kirimdan-hafiza-kirima-surda-yeni-den-rejim-insasi-adnan-celik/>
- Dink, M. (2015, 17 Nisan). Muş'ta Ermeni kelimesinin karşılığı define altını. *Agos*. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11306/musta-ermeni-kelimesinin-karsiligi-define-altini>
- Ertani, E. (2013, 12 Temmuz) Başkan Dede'den Muş'lu geçmiş zaman. *Agos*. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5265/baskan-dede-den-mus-lu-gecmis-zaman>
- Hovannisian, Richard G. (2016). *Tarihi kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş* (Zülal Kılıç (Çev.). Aras.
- Kévorkian, R. H. ve Paboudjian, P. B. (2012). *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* (Mayda Saris, Çev.). Aras.
- Muş İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2019). *Sit alanları*. <https://mus.ktb.gov.tr/TR-56180/sit-alanlari.html>